

PÁLFFY GÉZA

**Szent István birodalma a Német-római
Birodalom határvidékén:
A Magyar Királyság és a Német-római
Császárság a 16–17. században¹**

Míg a Német-római Birodalom és Csehország különleges kapcsolatáról ez ideig számos összegzés született,² a Magyar Királysággal való viszonyát a kora újkorra vonatkozó eddigi kutatások alig-alig érintették.³ Ez annál is inkább különös, mert Luxemburgi Zsigmond császárt (1410–1437) és Habsburg II. Albert német királyt (1438–1439) követően 1558-tól a Magyar Királyság és a Német-római Birodalom (németül: *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation*, röviden: *Altes Reich*) uralkodói az utóbbi 1806. évi megszűntéig majdnem mindig azonosak voltak. Az alábbi tanulmány a 16. és 17. század vonatkozásában ezt a hiányt szeretné összegző jelleggel pótolni. A Német-római Császárság és a Magyar Királyság kapcsolatát a kora újkorban öt területen tekinti át. Vizsgálja 1: államszervezeti, 2: katonai, 3: gazdasági, 4: kulturális-jogi és végül 5: ceremóniális kapcsolatrendszerüket.

Egy „régibirodalom” a Német-római Birodalmon kívül,
de a Habsburg Monarchián belül

Az 1550-es évek második felétől I. Ferdinánd és utódai magyar királyi titulaturája (*Intitulatio*) másfél évszázadon át latin nyelven a következőképpen hangzott: „*Dei gratia electus Romanorum imperator semper augustus ac Germaniae,*

1 A tanulmány az OTKA K 60 618. sz. kutatási pályázata támogatásával készült. Rövidebb előadás-változata az Oxfordi Egyetemen szervezett Német-római Birodalom-konferencián (*The Holy Roman Empire/Das Heilige Römische Reich, 1495–1806*) 2006. szept. 2-án hangzott el Ein „*altes Reich*” an der Peripherie des Alten Reiches: *Das Ungarische Königreich und das Heilige Römische Reich im 16. und 17. Jahrhundert* címmel.

2 A korábbi cseh és német irodalmat összefoglalva: *Jaroslav Pánek: Der böhmische Staat und das Reich in der Frühen Neuzeit*. In: *Alternativen zur Reichsverfassung in der Frühen Neuzeit?* Hrsg. Volker Press. München, 1995. (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 23.) 169–178.; *Alexander Begert: Böhmen, die böhmische Kur und das Reich vom Hochmittelalter bis zum Ende des Alten Reiches. Studien zur Kurwürde und zur staatsrechtlichen Stellung Böhmens*. Husum, 2003. (*Historische Studien* 475.), különösen: 303–356.

3 Az eddigi eredményekre ld. *Moritz Csáky: Karl V., Ungarn, die Türkenfrage und das Reich*. (Zu Beginn der Regierung Ferdinands als König von Ungarn). In: *Das römisch-deutsche Reich im*

Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Ramae, Serviae, Galitiae, Lodomeriae, Cumaniae, Bulgariaeque rex etc. [...]”, azaz „Isten kegyelméből választott római császár, mindig felséges, és Németország, Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Ráma [azaz Bosznia], Szerbia, Galícia, Lodoméria, Kumánia, Bulgária stb. királya [...]”.⁴ E titulátúra jól jelezte, hogy a 16. század közepétől a Német-római Birodalom és a Magyar Királyság sorsa szorosan összekapcsolódott, miként ez már így volt Luxemburgi Zsigmond és Habsburg Albert említett német-római királysága idején.⁵ Ennek ellenére Magyarország sohasem tartozott a Német Birodalomhoz! A Cseh Korona országhoz vagy Habsburg Németalföldre hasonlóan annak perifériáján feküdt, de tőlük eltérően nem belső, hanem külső határvidékén, miként északon a Dán Királyság. Nem volt része viszont az osztrák örökös tartományoknak sem, noha a német és az angolszász történetírásban még napjainkban is akadnak olyan munkák, amelyek ezek közé sorolják.

A Magyar Királyság tehát az egész kora újkor folyamán a Német-római Császárság határain és szervezeti keretein kívül teljesen önálló királyságként működött. Ezt a magyar politikai elit mindvégig büszkén hangoztatta, mint például 1652 nyarán abban az emlékiratban, amely Lippay György esztergomi érsek bíborosi kinevezése kapcsán keletkezett: „Magyarország független ország, és a Birodalomhoz semmi köze sincsen.”⁶ Csupán a politikai propaganda szintjén merült fel, hogy a császárok Magyarországot a Birodalomhoz csatolják. Ezzel azonban általában csak a birodalmi rendek anyagi és katonai támogatását szertették volna elnyerni. Így tett például 1505 júliusában a kölni birodalmi gyűlésre (*Reichstag*) benyújtott propozíciójában Miksa német király, amikor a magyar trón megszerzéséhez kívánt a rendektől katonai segítséghez jutni – hangsúlyozván: „reméli, hogy [Magyarországot] a Szent Birodalomhoz csatolhatja”.⁷ De a

politischen System Karls V. Hrsg. Heinrich Lutz–Elisabeth Müller-Luckner. München–Wien, 1982. (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 1.) 223–237.; *Franz Brendle*: Habsburg, Ungarn und das Reich im 16. Jahrhundert. In: Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance. Hrsg. Wilhelm Kühnmann–Anton Schindling–Wolfram Hauer. Stuttgart, 2004. (Contubernium: Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 62.) 1–25.

4 Magyar Országos Levéltár, Budapest (= MOL), E 148, Magyar Kamara Archivuma, Neoregistrata acta Fasc. 1664. № 59. (1563. dec. 1.); MOL A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii Vol. 4. p. 74. (1588. aug. 28.)

5 *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp. 1984.; *Sigismundus rex et imperator*. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437. Kiállítási katalógus. Szerk. Takács Imre. Bp.–Luxemburg, 2006.

6 „l’Ongheria essendo provincia separata, non ha che far con l’imperi”. *Tusor Péter*: Purpura Panonica. Az esztergomi „bíborosi szék” kialakulásának előzményei a 17. században. Bp.–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae I/3.) 231.: № 17.; ennek hosszú távú jelentőségére vö. *Romsics Ignác*: A magyar birodalmi gondolat. Bp. 2005. (Székkfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián).

7 „verhoffet [Ungarn] zu dem heiligen Reich zu pringen”. *Kubinyi András*: Az 1505. évi rákosi országgyűlés és a szittyia ideológia. Századok 140(2006) 363–364.

német történész, Winfried Schulze kutatásai szerint hasonló tervek a 16. század vége felé is felmerültek.⁸

Az integrálásra ugyanakkor valójában semmi esély nem volt. Egy ötszáz éve fennálló, erős rendiséggel rendelkező és a német területek számára – mint látni fogjuk – mind katonai, mind pénzügyi és gazdasági szempontból kulcsfontosságú királyságot nem lehetett egyszerűen a Birodalomhoz csatolni. Ez még akkor is igaz, ha a középkor folyamán Magyarországra jelentős német telepes-hullámok érkeztek, sőt az erdélyi és a szepességi szászok, valamint a német ajkú városi polgárság révén a németiség a soknemzetiségű királyságban jelentős etnikumnak számított. Az integrálás nehézségét jól jelezte az alábbi példa. 1577-ben felmerült, hogy a Habsburg-rezidenciaváros és német birodalmi főváros (németül: *Residenzstadt und Reichshauptstadt*), Bécs törökellenes védelméhez nélkülözhetetlen Győr erődvárosából annak birtokosát, a győri káptalant kitelepítsék, és a magyarországi végvárat mintegy Alsó-Ausztriához csatolják. A terv azonban a magyar rendekkel való politikai konfliktus és a Bécs ellátása miatti gazdasági érdekek következtében villámgyorsan megbukott.⁹ De a Habsburgok nyugat-magyarországi zálogbirtoklása is csupán átmeneti, bár nem rövid életű jelenség volt; az általuk 1447-től itt birtokolt várak, váruradalmak és városok ugyanis a 17. század közepén mind visszakerültek a Magyar Koronához.¹⁰

A fent idézett hosszú magyar uralkodói titulátúra még két fontos dologról tanúskodott. Egyrészt jól jelezte, hogy a Német-római Császárságot és a Magyar Királyságot mindenekelőtt közös uralkodóik, az *imperator et rex*, azaz a császár és a király köti össze. Mivel 1556/1558-at követően a német császár és a magyar király tisztét hosszú időn át a Habsburgok Osztrák Házának (latinul: *Casa de Austria*) tagjai töltötték be, Magyarország a közép-európai Habsburg Monarchia meghatározó részévé vált. Nevezetesen annak a különleges összetett államnak a tagjává,¹¹ amelyet az osztrák Thomas Winkelbauer nemrég „rendi államok monarchikus uniói alkotta monarchikus uniónak és különböző tartományokból összeálló államok összetett államának” nevezett.¹² A Magyar Királyság tehát

8 Winfried Schulze: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung. München, 1978. 69–70.

9 Gecsényi Lajos: A végvári harcok taktikája. (Török lesvetés Győr alatt 1577-ben). In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk. Draskóczy István. Bp. 1994. 172., vö. *Uő*: A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. (Az erődváros megjelenése). In: Unger Máttyás Emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Máttyás negyedszázados egyetemi történészstanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. Szerk. E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár László. Bp. 1991. 145–158.

10 Részletesen ld. *Bariska István*: A Szent Koronáért elzalogosított Nyugat-Magyarország 1447–1647. Szombathely, 2007. (Archivum Comitatus Castriferrei 2.)

11 A fogalomra újabban ld. *J. H. Elliott*: A Europe of Composite Monarchies. Past and Present 117(1992) 48–71.; a magyar irodalomból nyugat-európai példák alapján *Sashalmi Endre*: A nyugat-európai államfejlődés vázlata (1000–1700). Bp. 2006. (Pannonica kiskönyvtár) 109–119.

12 „eine monarchische Union monarchischer Unionen von Ständestaaten und ein aus zusammengesetzten Staaten zusammengesetzter Staat”. *Thomas Winkelbauer*: Ständefreiheit und Fürsten-

nem a Német-római Birodalomnak, hanem ennek az új európai hatalomnak vált területi, katonai és gazdasági szempontból egyaránt meghatározó részévé. Ez pedig – mint az olvasó hamarosan megismerheti – legalább olyan szorossá tette kapcsolatát a Német Birodalommal, mint amilyen az a magyar fővárosban (Budán) székelő *rex et imperator*, Luxemburgi Zsigmond kormányzása alatt a 15. század első harmadában volt.¹³

Másrészt a magyar uralkodói titulátúrában szereplő kereken tíz királyi cím még egy nagyon fontos dologra utalt. A Magyar Királyság államszervezetileg több és más volt, mint az osztrák örökös tartományok vagy a Cseh Korona országai. E címek többsége – Horvátországot és Szlavóniát leszámítva – ugyan pusztán a középkor folyamán Közép-Kelet-Európában egykor birtokolt országot vagy országrészt jelentett. Ennek ellenére a magyar állam mégis szintén egy kisebb különleges összetett állam, másként fogalmazva egy kisebb „rég birodalom”, mint Engel Pál találóan nevezte: Szent István birodalma volt. A késő középkorban ugyanis az ország délnyugati részén fekvő Szlavóniának, valamint a keleti határvidéken található Erdélynek külön tartományi gyűlései (*conventus/congregatio generalis*) voltak, sőt külön országgyűlése (*sabor*) volt a magyar állammal 1102 óta unióban álló társországnak, a Horvát Királyságnak is. Ezek a gyűlések pedig követeikkel a magyarországi diétán (*comitia, diaeta*) képviseltették magukat.¹⁴

Végül Szent István birodalmának területe, lakossága és jövedelmei – természetesen nem számítva az említett igénytartományokat (Bosznia, Szerbia stb.) – az 1526. évi mohácsi csata táján jelentősen meghaladták az osztrák és a cseh tartományokét (lásd az 1. táblázatot). Így összességében közép-európai szerepe is sokkal jelentősebb volt, mint az utóbbiaké. A 15. században ezért küzdöttek tehát a magyar trónért Közép-Európa vezető dinasztiái (a Luxemburgiak, a Habsburgok és a Jagellók).¹⁵

macht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. 1. Wien, 2003. (Österreichische Geschichte 1522–1699.) 25., vö. *R. J. W. Evans: The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An Interpretation.* Oxford–New York, 1979.; *Petr Maťa–Thomas Winkelbauer: Einleitung: Das Absolutismuskonzept, die Neubewertung der frühneuzeitlichen Monarchie und der zusammengesetzte Staat der österreichischen Habsburger im 17. und frühen 18. Jahrhundert.* In: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas.* Hrsg. Petr Maťa–Thomas Winkelbauer. Stuttgart, 2006. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 24.) 7–42.

13 *Mályusz E.:* i. m.; *Sigismundus rex et imperator* i. m.

14 *Engel Pál:* Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Bp. 2001. (História könyvtár. Monográfiák 17.); *Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András:* Magyarország története 1301–1526. Bp. 1998. (Osiris Tankönyvek); a horvát-szlavón kérdéskörre további irodalommal *Pálffy Géza:* Horvátország és Szlavónia a XVI–XVII. századi Magyar Királyságban. *Fons* 9(2002) 107–121.

15 Vö. *Kosáry Domokos:* Magyarország a XVI–XVII. századi nemzetközi politikában. In: *Uő: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról.* Bp. 1987. 20–62.

1. táblázat¹⁶**A Magyar Királyság, az osztrák örökös tartományok és a Cseh Korona országai a mohácsi csata idején**

	Magyar Királyság	Osztrák örökös tartományok	Cseh Korona országai
Terület (km ²)	320 000	110 000	125 000
Lakosságszám	3 300 000	1 815 000	2 300 000

Ez a helyzet az 1526-ot követő fél évszázadban az oszmánok előrenyomulása és Magyarország három részre szakadása miatt jelentősen megváltozott. Ennek dacára a 16. század második felében a Habsburgok kormányozta Magyar Királyság területe még mindig közel akkora maradt, mint az osztrák vagy a cseh tartományoké (lásd a 2. táblázatot). Elsősorban az agrárkonjunktúrának és a rézbányászatnak köszönhetően jövedelmei pedig oly tekintélyesek (évente kb. 800 000 rajnai forint) voltak, hogy mintegy egyharmadát adták a Habsburg Monarchia bevételeinek. A Magyar Királyságra ezért a Német-római Császárságnak is égetően nagy szüksége volt.

2. táblázat¹⁷**A Magyar Királyság, az osztrák örökös tartományok és a Cseh Korona országai a 16. század második felében**

	Magyar Királyság	Osztrák örökös tartományok	Cseh Korona országai
Terület (km ²)	kb. 120 000	110 000	125 000
Lakosságszám	1 800 000	2 390 000	2 950 000
Éves jövedelem (rajnai forintban)	kb. 800 000	kb. 800–900 000	kb. 700 000

Közép-Európa törökellenes védelmében a Német Birodalom támogatásával

A Magyar Királyság és a Német-római Császárság kapcsolatát a 16. században az oszmán hódítás néhány évtized alatt szoros egymásrataltsággá változtatta. Miként a 3. táblázatban nyomon követhetjük, a jelentősen megfogyatkozott területű magyar állam tekintélyes jövedelmei (kb. 800 000 rajnai forint) nem voltak elégségesek a kiépülő új törökellenes határvédelmi rendszer¹⁸ finanszírozá-

16 Engel P.: i. m.; Engel P.–Kristó Gy.–Kubinyi A.: i. m.; T. Winkelbauer: i. m. 13–14.

17 Pálffy Géza: A tizenhatodik század története. Bp. 2000. (Magyar Századok 6.); T. Winkelbauer: i. m. 13–14.; Kenyeres István: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. Levéltári Közlemények 74(2003), főként: 93–94.

18 Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). Történelmi Szemle 38(1996) 163–217.; Uő: Die Türkenabwehr in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert – ein Forschungsdesiderat. An-

sára, nevezetesen mindenekelőtt 20–22 000 főnyi katonaságának zsoldjára, nem beszélve az egyéb hadi kiadásokról. Ez utóbbiak, azaz a végvárak erősítései, a hadianyag- és élelemellátás, az új katonai adminisztráció, a dunai flotta, a hírszerzés és a hadiposta költségei (évente mintegy 400–500 000 rajnai forint) elérték még a bécsi Habsburg-udvartartás költségeit is.¹⁹ Pedig mindezek csak a békeévek kiadásait jelentették, a nyílt és hosszabb háborús időszakokban, mint például az 1540–1550-es években vagy a tizenöt éves háború (1591/1593–1606), illetve a 17. század végi felszabadító háború (1683–1699) idején a Német-római Birodalom különböző kerületeiből még nagyobb anyagi támogatásra és jelentős katonai kontingensekre volt szükség.

3. táblázat²⁰

A magyar–horvát határvédelmi rendszer végvári katonaságának zsoldszükséglete és a Magyar Királyság éves jövedelmei, illetve becsült hadi kiadásai a 16. század második felében

Év	A végvári katonaság zsoldszükséglete	A zsold és az éves jövedelem* aránya (%)	A zsold és a hadi kiadások** aránya (%)
1554	761 766 r. f. 15,5 kr.	100	50
1556	945 475 r. f. 39 kr.	81	40,5
1558	1 025 040 r. f.	75	37,5
1572	1 220 761 r. f. 39 kr.	63	31,5
1576	1 658 736 r. f. 30 kr.	46	23
1577	1 461 900 r. f.	53	26,5
1578	1 368 348 r. f.	56	28
1582	1 418 292 r. f. 36 kr.	54	27
1593	1 726 622 r. f. 54 kr.	45	22,5
* kb. 800 000 r. f. ** max. = 400 000 r. f.			
r. f. = rajnai forint, kr. = krajcár			

Mivel a Magyar Királyság pusztán szomszédja volt a Német-római Császárságnak, ezért a német rendek jogilag csak abban a ritka esetben voltak kötelesek tényleges segítségnyújtásra, ha maga a Birodalom területe (*Reichsterritorium*) került veszélybe. A császároknak ezért a birodalmi gyűléseken egyre komolyabb háttéranyaggal kellett alátámasztaniuk az úgynevezett birodalmi török adóra (*Reichstürkensteuer*) vonatkozó igényeiket.²¹ Ez nem volt könnyű feladat, hiszen

zeiger der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 137(2002) 99–131.

¹⁹ Pálffy Géza: A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében. In: Végvár és ellátás. Szerk. Petercsák Tivadar–Berecz Máttyás. Eger, 2001. (Studia Agriensia 22.) 183–219.

²⁰ I. m. 199.

²¹ A birodalmi török segélyre Wolfgang Steglich: Die Reichstürkenhilfe in der Zeit Karls V. Mili-

Regensburgból vagy Augsburgból a magyar hadszíntér igen távolinak tűnt, és a Birodalomban Magyarországról általában csupán felületes információkkal rendelkeztek. Kivételt pusztán a délnémet (nürnbergi, ausburgi, ulmi stb.) kereskedőfamíliák jelentettek, akik már 1526 előtt is komoly magyar kapcsolatokkal bírtak.²² Ezt kiválóan bizonyítja az előkelő ulmi polgár, Veit Marchthaler 1588. évi útleírása, amely lenyűgöző részletességgel mutatta be a Magyar Királyság földrajzi, etnikai és gazdasági viszonyait, de még mindennapi életét is.²³ A birodalmi rendek nagy része viszont ilyen információkkal nem rendelkezett. A császárnak és tanácsosainak így különböző módon kellett bizonyítaniuk, hogy „a Magyar Királyság a német területek védőbástyájává és előretolt védőpajzsává” vált – miként az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlésen fogalmaztak.²⁴

A török segélyek problémáját a protestáns rendek persze rendkívül ügyesen használták fel rendi pozícióik és politikai-vallási érdekeik védelmére.²⁵ Ennek ellenére a birodalmi gyűlésekre a magyar főváros (Buda) 1541. évi eleste után benyújtott császári előterjesztések (*Propositionen*) a 16. században többnyire sikerrel jártak. Ezek mellékletei részletesen számba vették az oszmánok által Magyarországon elfoglalt várakat, szemléletes képet adtak a magyar és az osztrák

tärgeschichtliche Mitteilungen 1972. 7–55.; *W. Schulze*: i. m.; *Kurt Wessely*: Die Regensburger »harrige« Reichshilfe 1576. In: Die russische Gesandtschaft am Regensburger Reichstag 1576. Hrsg. Ekkehard Völkl–Kurt Wessely. Regensburg–Kallmünz, 1976. (Schriftenreihe des Regensburger Osteuropainstituts 3.) 31–55.; *Winfried Schulze*: Imperial Taxes in the 16. Century. In: Economic Systems and State Finance. 2. Ed. Richard Bonney. Oxford, 1996. (The Origins of the Modern State in Europe, Theme B.) 261–279.; *Peter Rauscher*: Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfen von Ferdinand I. bis zum Beginn des „Langen Türkenkriegs“ (1548–1593). In: Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert. Hrsg. Friedrich Edelmayer–Maximilian Lanzinner–Peter Rauscher. München–Wien, 2003. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 38.) 45–83.; *Bagi Zoltán Péter*: Az 1594. évi regensburgi birodalmi gyűlés hadügyi rendeletei. *Aetas* 2002. 1. sz. 5–14.; *Uő*: Az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlés és a török kérdés. *Világtörténet* 23(2003) tavasz 78–87.; *Uő*: A Német-római Birodalom és a Magyar Királyság kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján, különös tekintettel a birodalmi gyűlésekre és a császári–királyi haderő szervezetére a tizenöt éves háború időszakában. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történeti Doktori Iskola. Bp. 2005.

- 22 *Wolfgang von Stromer*: Oberdeutsche Hochfinanz 1350–1450. 1–3. Wiesbaden, 1970. (Beihefte zur Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 55–57.); *András Kubinyi*: Die Nürnberger Haller in Ofen: Ein Beitrag zur Geschichte des Südosthandels im Spätmittelalter. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 2(1963–1964) 80–128.; *Uő*: Die Städte Ofen und Pest und der Fernhandel am Ende des 15. und am Anfang des 16. Jahrhunderts. In: Der Außenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa. Hrsg. Ingomar Bog. Köln–Wien, 1971. 342–433.
- 23 *Németh S. Katalin*: Utazások Magyarországon és Erdélyben. (Veit Marchthaler: *Ungarische Sachen*, 1588.) Irodalomtörténeti Közlemények 106(2002) 3–23.
- 24 „Cron Ungern – ein Propugnakel unnd Vormaur Deutscher Lannden”. Staatsarchiv Nürnberg; Ansbacher Reichstagsakten (= StA Nürnberg, Ansbacher RTA) (Rep. 136.) Bd. 43. N° 19.
- 25 *W. Schulze*: Reich und Türkengefahr i. m.; vö. *Rosemarie Aulinger*: Das Bild des Reichstages im 16. Jahrhundert. Beiträge zu einer typologischen Analyse schriftlicher und bildlicher Quellen.

területekre irányuló betörésekről. A rendek meggyőzésére hatékonynak mutatkoztak emellett a neves hadvezér, Lazarus Freiherr von Schwendi levelei a magyar hadszíntérről vagy a konstantinápolyi Habsburg-követek vészterhes jelentései.²⁶ De a Birodalom és a Magyar Királyság szoros kapcsolatát, illetve a Magyarország iránt megnövekedett érdeklődést mutatja az is, hogy a határvédelmi rendszer várait bemutató legteljesebb jegyzékeket bécsi, nürnbergi és drezdai *Reichstagsakten*ben találjuk.²⁷

Sőt, a birodalmi rendek számára Magyarországról és az itteni határvédelmi rendszerről külön térképek is készültek: miként például már az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlésre is.²⁸ Bár tudunkkal ez utóbbi nem maradt fenn, az eddig ismert legalaposabb, 16. századi kéziratos Magyarország-térkép, az itáliai várépítész, Nicolò Angielini munkája (Ágost szász hercegnek szóló latin ajánlással) nemrég Drezdából került elő.²⁹ Ráadásul e térkép elkészíttetését megelőzően az 1556-ban alapított bécsi *Udvari Haditanács* (németül: *Wiener Hofkriegsrat*, latinul: *Consilium Bellicum*) az Adriai-tengertől az erdélyi határig itáliai várépítőmesterekkel – nem tévedés – a teljes Magyar Királyságot felmérte. Erről a karlsruhei *Badisches Generallandesarchiv*ban és az *Österreichische Nationalbibliothek*ban őrzött határvidéktérképek kiválóan tanúskodnak.³⁰ Végül a megerősödő német–magyar kapcsolatok bizonyítékának tarthatjuk azt is, hogy a Magyar Ki-

Göttingen, 1980. (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerische Akademie der Wissenschaften 18.)

26 StA Nürnberg, Ansbacher RTA (Rep. 136.) Bd. 40. N° 19. (1551–1566); Uo. Bd. 48. N° 45. (1575–1581) stb.

27 Pálffy Géza: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. Hadtörténelmi Közlemények 108(1995) 1. sz. 114–185.; *Uő*: Türkenabwehr, Grenzsoldatentum und die Militarisierung der Gesellschaft in Ungarn in der Frühen Neuzeit. Historisches Jahrbuch 123(2003) 118–120.

28 „Dan einmal gewiß unnd wahr ist, und weißt es die mappa und descriptio locorum clerlich aus, das Ire Kaißerliche Maiestadt und die Fürstliche Durchlaucht erczherzogk Carl etc. vonn Transchin biß genn Banija oder Freistedtlein in Zipscht [sic!], unnd von dannenn biß gen Sanct Veidt am Plaum des Adriatischen mehres, vonn einer feste zu der anddernn, der rechten linien nach zurechnenn, unngerlich zwei hundert, unnd in die krumme wol biß in dreihundert Deutscher meil weges greniczenn gegenn dem Turcken und desselbigenn vorwandtenn habenn. Inn welchem weitleuftigem bezirck die Keyserliche Mayestät etc. groß unnd kleine orthflecken und befestigung bis in die 96, alle mit deutschem und hungrischem kriegsvolck zu roß unnd fus beseczenn, unnd desselbigenn allein zu fridenszeiten über 21 000, daß ganzee jar, winter und sommer erhalten, und darauf allein ordinari jarsbesoldung, ohne einigen baucostenn oder anderen ausgabenn, über die vierzehen mal hundert tausent gulden [...] jerlich zutregt.” StA Nürnberg, Ansbacher RTA (Rep. 136.) Bd. 43. N° 19.; Der Reichstag zu Speyer 1570. Erster Teilband: Protokolle. Hrsg. Maximilian Lanzinner. Göttingen, 1988. (Deutsche Reichstagsakten. Reichsversammlungen 1556–1662.) 480. N° 140.; Pálffy Géza: Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. Pápa, 2000. 44–45.

29 *Hans Brichzin*: Eine Ungarnkarte von Nicolaus Angielus, sowie Grund- und Aufrisse ungarischer Festungen aus dem Jahr 1566 im Sächsischen Hauptstaatsarchiv zu Dresden. Cartographica Hungarica 2(1992) 39–43., 4(1994) 12–18., 5(1996) 8–11.

30 Pálffy Géza: A haditérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában. Az Angielini várépítész-família rendszeres térképészeti tevékenysége a horvát–szlavón és a magyarországi határvidéken az

ráltság vezető politikusai megrendelőivé váltak a német területeken is egyre jobban elterjedő kéziratossá és nyomtatott hírleveleknek (*handgeschriebene und gedruckte neue Zeitungen*).³¹

Mindezeknek köszönhetően a birodalmi rendek a 16. században szinte folyamatosan tetemes anyagi–katonai támogatást nyújtottak a magyar–horvát területek számára (lásd a 4. táblázatot). Ez még akkor is igaz, ha a megszavazott török segély (*Türkenhilfe*) egy része sohasem folyt be, illetve összességében kevesebbet tett ki, mint a határvédelem finanszírozásában veszélyeztetettségük miatt még nagyobb szerepet játszó belső- és alsó-ausztriai rendek évente rendszeres támogatása.³² A Közép-Európát oltalmazó magyar és horvát–szlavón védelmi rendszer 1560–1570-es évekbeli kiépítésében és a császárváros, Bécs megerősítésében mégis elvülhetetlen szerepük volt. Az 1570–1590-es években pedig a védelmi rendszer hat végvidéki főkapitányságából négy, nevezetesen a horvát, a kanizsai, a győri és a felső-magyarországi finanszírozása aligha lett volna lehetséges a birodalmi török adó nélkül.³³ Az 1576 és 1606 között ténylegesen befolyt, mintegy 18 700 000 rajnai forint pedig körülbelül huszonötszöröse volt a Magyar Királyság említett, továbbra is tekintélyes éves jövedelmeinek (kb. 800 000 rajnai forint).³⁴ Ennek a segítségnek a hiányát Magyarország majd a 17. században érezte meg igazán. Ekkor az 1606. évi zsitvatoroki béke után az oszmánokkal való hosszabb békesség és a harmincéves háború (1618–1648) idején a birodalmi segély szinte teljesen elmaradt. Nem véletlen, hogy a magyar határvédelmi rendszer pénzügyi és hadászati szempontból is ebben az időszakban élte története egyik mélypontját.³⁵

1560–1570-es években. Die Anfänge der Militärkartographie in der Habsburgermonarchie. Die regelmäßige Kartographische Tätigkeit der Burgbaumeisterfamilie Angielini an den kroatisch-slawonischen und den ungarischen Grenzen in den Jahren 1560–1570. Bp. 2008. (megjelenés alatt).

- 31 *Barbarics Zsuzsa*: A kéziratossá „Neue Zeitungok” jelentősége I. Ferdinánd korában a „Nádasdy-Zeitungok” alapján. *Történelmi Szemle* 45(2003) 175–199.; *Uő*: Die Sammlungen handschriftlicher Zeitungen in Mittel- und Südosteuropa in der Frühen Neuzeit. In: *Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526–1740)*. Ed. Václav Bůžek–Pavel Král. České Budějovice, 2006. (*Opera Historica* 11.) 219–244.; *G. Etényi Nóra*: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Bp. 2003.
- 32 *Vö. Winfried Schulze*: Landesdefension und Staatsbildung. Studien zum Kriegswesen des innerösterreichischen Territorialstaates (1564–1619). Wien–Köln–Graz, 1973. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 60.); *Pálffy Géza*: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999. (A győri főkapitányság története a 16–17. században 1.)
- 33 *Pálffy G.*: A törökellenes határvédelmi rendszer költségei i. m.; *P. Rauscher*: i. m.
- 34 *Winfried Schulze*: Die Erträge der Reichssteuern zwischen 1576 und 1606. In: *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*. Publikationsorgan der Historischen Kommission zu Berlin. 27. Hrsg. Wilhelm Berges–Hans Herzfeld–Henryk Skrzypczak. Berlin, 1978. 169–185., különösen: 180–181.
- 35 *Czigány István*: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. Bp. 2004. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum millenniumi könyvtára 4.) 69–98.

4. táblázat³⁶A birodalmi török segély (*Reichstürkenhilfe*) a 16. században

Év	Nagyság	Időszak	Felhasználási cél
1530/1532	12 római hónap	1532/1533	török háború
1541	1,5 római hónap	1541	gyors török segély
1542	ún. <i>Gemeiner Pfennig</i>	1542	török háború
1543	6 római hónap	1543	határvédelmi rendszer
1544/1551	ún. <i>Gemeiner Pfennig</i>	1544 végéig	török háború
1548/1551	500 000 r. f.	1548–1552	határvédelmi rendszer
1556/1557	16 római hónap	1557/1558	gyors török segély
1559	500 000 r. f.	1560–1562	határvédelmi rendszer
1566	24 római hónap	1566	török háború
1566	24 római hónap	1567–1569	török háború
1570	12 római hónap	1572–1575	határvédelmi rendszer
1576	60 római hónap	1576–1582	határvédelmi rendszer
1582	40 római hónap	1583–1587	határvédelmi rendszer
1594	80 római hónap	1594–1597	török háború
1597/1598	60 római hónap	1598–1602	török háború

1 római hónap (*Römermonat*) = kb. 128 000 rajnai forint

A Német-római Császárság az anyagi támogatás mellett több ízben állított ki tetemes katonai segítséget is az oszmánokkal szembeni védekezés érdekében, nevezetesen 1532-ben, 1542-ben, 1552-ben, 1566–1567-ben, valamint 1593–1606-ban és 1663–1664-ben. A 17. század végén ugyanakkor Magyarország felszabadítása szintén elképzelhetetlen lett volna a Német Birodalom ismertebb szerepvállalása nélkül. A 16. században különösen a német nehézlovások (*Archibusier*), később pedig elsősorban a német gyalogság játszott a törökellenes ütközetekben meghatározó szerepet.³⁷ Az ellenben kevésbé ismert, hogy a Birodalom és Magyarország közös sorsát egy jogtörténeti érdekesség is összeköti.

36 P. Rauscher: i. m. 62.

37 A jelentős irodalomból ld. mindenekelőtt Zygumnt Abrahamowicz et al.: Die Türkenkriege in der historischen Forschung. Wien, 1983. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 13.); Karl Otmar von Aretin: Das Heilige Römische Reich und die Türkenkriege. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 33(1987) 361–366.; Szakály Ferenc: Hungaria Eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól, 1683–1718. Bp. 1986.; Jan Paul Niederkorn: Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606). Wien, 1993. (Archiv für österreichische Geschichte 135.); Pálffy Géza: A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997. Pápa, 1997.; Antonio Liepold: Wider den Erbfeind christlichen Glaubens: Die Rolle des niederen Adels in den Türkenkriegen des 16. Jahrhunderts. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, 1998. (Europäische Hochschulschriften 3.: Geschichte und ihre Hilfswissenschaften 767.); Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000.; Czigány I.: i. m.

Az Európa-szerte ismert német hadvezér és katonai teoretikus, Lazarus Freiherr von Schwendi³⁸ 1570-ben a speyeri birodalmi gyűlésre külön hadiszabályzatot (*Reichsartikelbrief*) szerkesztett a német gyalogság, illetve külön a lovasság (*Reiterbestallung*) számára. Ezeket a német rendek el is fogadták, és 1571-ben Mainzban ki is nyomtattatták. Az *Articul auf die teutsche Fußknechte* alapjait azonban Schwendi 1566–1567-ben még Felső-Magyarországon dolgozta ki. Ekkor II. Miksa császár és magyar király megbízásából német, osztrák, cseh–morva és magyar csapatokkal jelentős területeket foglalt vissza az oszmánok vazallusától, János Zsigmond erdélyi fejedelemtől (1540–1571).³⁹ Sőt, Schwendi ugyanekkor német mintára, de a magyar hagyományokat figyelembe véve kidolgoztatta a magyar gyalogság és lovasság latin és magyar nyelvű hadiszabályzatait (*Kriegsreglements*) is. Ezeket 1578 elején horvát nyelvre is lefordították, majd a horvát és a szlavón végvidéki főkapitányságban a 17. század végéig alkalmazták.⁴⁰ A német gyalogság és lovasság első átfogó hadiszabályzatai így szoros rokonságban állnak a legkorábbi magyar és horvát hadiszabályzatokkal.

Gazdasági kapcsolatok Magyarország és a német területek között

A magyarországi határvédelmi rendszer nem csak tetemes anyagi és katonai terheket jelentett a Német-római Birodalomnak. Mivel a 16. századi hadügyi forradalomnak köszönhetően az oszmánok ellen a magyar hadszíntéren is egyre nagyobb számban volt jó minőségű tűzfegyverekre szükség,⁴¹ a magyarországi

38 Schwendire újabban *Thomas Niklas*: Um Macht und Einheit des Reiches. Konzeption und Wirklichkeit der Politik bei Lazarus von Schwendi (1522–1583). Husum, 1995. (Historische Studien 442.)

39 *Wilhelm Janko*: Lazarus Freiherr von Schwendi, oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II. Wien, 1871.

40 *Pálffy Géza*: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995. 72–80.; *Uő*: Az első horvát hadiszabályzatok (1578) magyarországi gyökerei. In: *Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára*. Szerk. Lengvári István–Vonyó József. Pécs, 2003. 295–304.

41 A témára vonatkozó legfontosabb összegzések: *Michael Roberts*: The Military Revolution, 1550–1650. In: *Uő*: Essays in Swedish History. London, 1967. 195–225.; *Jeremy Black*: A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800. Atlantic Highlands, NJ, 1991.; *Brian M. Downing*: The Military Revolution and Political Change: Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe. Princeton–New Jersey, 1992.; *David Eltis*: The Military Revolution in Sixteenth-Century Europe. New York, 1995.; The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe. Ed. Clifford J. Rogers. Boulder–San Francisco–Oxford, 1995. (History and Warfare); La Révolution militaire en Europe (XVe–XVIIIe siècles). Ed. Jean Bérenger. Paris, 1998. (Hautes études militaires 6.); *Geoffrey Parker*: The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800. Cambridge, 1999.; ill. a hadügyi forradalom magyarországi jelentkezésére *Kelenik József*: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári–királyi hadsereg valós katonai értékéről. *Hadtörténelmi Közlemények* 103(1990) 3. sz. 85–95.; *Uő*: A hadügyi forradalom és jelenségei Európában és a Magyar Király-

török háborúk és határvédelem a fegyver- és hadianyaggyártásban élen járó német birodalmi városok számára új és rendkívül tekintélyes piacot nyitott. Ezen fegyverkereskedelem hasznát túlnyomórészt azon nürnbergi és augsburgi nagykereskedők (*merchant bankers*) fölötték le,⁴² akik a császári udvarnak is állandó hitelekkel szolgálták.⁴³ Erről kiválóan tanúskodnak a bécsi főhadiszertár (*Hauptzeughaus*) 1593–1594. évi számadásai. Ekkor az ágyúk többsége, a kézi lőfegyverek csaknem száz százaléka, valamint a páncélok nagy része is Nürnberg, Augsburg, Ulm és más birodalmi városok, valamint Innsbruck, Salzburg és Prága műhelyeiből származott. De még különféle hadianyagokból is tetemes mennyiségben szállítottak a Birodalomból Magyarországra.⁴⁴ A szoros hadigazdasági kapcsolatokra utal az a tény is, hogy augsburgi és nürnbergi polgárok gyakran fordultak meg fegyverkereskedelmi üzleteik ügyében Bécsben és Grazban, sőt dolgoztak tüzerként vagy fegyvergyártóként még a kassai királyi hadszertárban is.⁴⁵ A magyarországi hadszíntér tehát nem csupán a zsoldfizetés, hanem a hadianyag-ellátás területén is alapvetően rászorult a Német-római Birodalom segítségére.

A német–magyar egymásrautaltság más gazdasági területeken is igen intenzív kereskedelmi kapcsolatokat eredményezett. Az ulmi nagykereskedő, Veit Marchthaler már említett útleírása jól jelezte, hogy a délnémet polgárság a késő középkorhoz hasonlóan a török háborúk dacára továbbra is kiemelkedő figyel-

ságban a XVI. század második felében. In: Hagymány és korszerűség a XVI–XVII. században. Szerk. Petercsák Tivadar. Eger, 1997. (Studia Agriensia 17.) 27–41.; *Domokos György*: Ottavio Baldigara: Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Bp. 2000. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 2.); *Czigány I.*: i. m. 21–31.; *B. Szabó János*: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom”. *Hadtörténelmi Közlemények* 117(2004) 443–480., 118(2005) 573–632.

42 *Helfried Valentínitsch*: Nürnberger Waffenhändler und Heereslieferanten in der Steiermark im 16. und 17. Jahrhundert. *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 64(1977) 165–182.; *Trommeln und Pfeifen – Militärzelte – Anderthalbhänder – Nürnberger Waffen – Waffenhandel und Gewehrzeugung in der Steiermark*. Hrsg. Peter Krenn. Graz, 1976. (Veröffentlichungen des Landeszeughaus Graz 6.)

43 *Othmar Pickl*: Universales Kaisertum und Hoffinanz. Die Kreditoren der Habsburger von Maximilian I. bis Leopold I. In: *Forschungen zur Landes- und Kirchengeschichte*. Festschrift Helmut J. Mezler-Angelberg zum 65. Geburtstag. Hrsg. Herwig Ebner et al. Graz, 1988. 377–389.; *Reinhard Hildebrandt*: Der Kaiser und seine Bankiers. Ein Beitrag zum kaiserlichen Finanzwesen des 16. Jahrhunderts. In: *Finanzen und Herrschaft* i. m. 234–245.; *Peter Rauscher*: Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576). Wien–München, 2004. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 41.) 343–354.

44 Hofkammerarchiv, Wien (= HKA); Niederösterreichische Herrschaftsakten W-61/C/90/B [rote N° 300/2.] fol. 1081–1124.

45 *Pálffy Géza*: A Habsburg Birodalom hadigazdasági kapcsolatai a magyarországi végvárrendszerrel a 16. század második felében (a kassai királyi hadszertár példáján). In: *Írott és tárgy emlékeink kutatója*. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Szerk. Mészáros Kálmán. Bp. 2002. 67–74.; *H. Németh István*: Várospolitika és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. (A felső-magyarországi városzövetség). 1. Bp. 2004. (Doktori Mestermunkák) 433–436.

met fordított Magyarországra.⁴⁶ Ugyanez igaz volt Bécs kereskedőire is. Az egyre növekvő lakosságszámú császárváros és a Habsburg-udvar hús-, de részben még gabona- és borellátása ugyanis nem kis mértékben Magyarországtól függött. Mivel pedig az osztrák, német és cseh területek lakosságszáma – az általános európai trendnek megfelelően – a 16. században 20–25 százalékkal növekedett,⁴⁷ a Német-római Császárság déli régióinak élelmezése nagyrészt csakis Magyarországról volt biztosítható. A Magyar Királyság tehát nemcsak védőbástyájává, hanem éléskamrájává is vált a német és osztrák területeknek és a bécsi Habsburg-udvarnak.⁴⁸

A 16. század második felében évente mintegy 100 000 marhát hajtottak ki az örökös tartományokba és a Birodalomba, de juhból is több tízezret adtak el e területeken. Emellett a német fejedelmi udvarok és városok nem nélkülözhatték a magyar bőrt, faggyút és mézet sem, miközben a tokaji borból jutott még Lazarus von Schwendi elzászi háztartásába is.⁴⁹ A jelentősebb forgótőkével rendelkező német nagyvállalkozók a kereskedelmi rendszer irányítására Bécs és Graz mellett a fontosabb magyarországi városokban (Nagyszombat, Pozsony, Győr, Kassa) állandó magyar ágenseket tartottak. A magyar beszállítók szerepét növelte, hogy a német kereskedők az oszmánok által megszállt magyar területekre – ellentétben a késő középkorral – már nem merészkedtek be. A kivitt élőállat fejében az osztrák–német és cseh régiókból a német kereskedőcégek textilfélék sokaságát, különféle ipar- és luxuscikkeket (késeket, szerszámokat, aprófémárut, órákat stb.), valamint fűszereket szállítottak a magyar főúri udvarokba, városokba és végvárokba.⁵⁰ A német területekkel folytatott kereskedelem virágzását jól mutatja, hogy a Magyar Királyság éves bevételeinek a 16. század második felében több mint 35 százaléka (közel 300 000 rajnai forint) a határvámokból származott – miként erről az alábbi táblázat adatai tanúskodnak.

46 Németh S. K.: i. m.

47 T. Winkelbauer: i. m. 13–15.

48 A tekintélyes magyar és idegen nyelvű irodalomból itt csak a monográfiákat és tanulmányköteteket említhetjük: Der Außenhandel Ostmitteleuropas i. m.; Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas (5. bis 10. Oktober 1970). Hrsg. Othmar Pickl. Graz, 1971. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1.); Zimányi Vera: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Bp. 1976. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 80.); Internationaler Ochsenhandel (1350–1750). Akten des 7th International Economic History Congress Edinburgh 1978. Hrsg. Ekkehard Westermann. Stuttgart, 1979. (Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte 9.); Studien zur deutschen und ungarischen Wirtschaftsentwicklung (16.–20. Jahrhundert). Hrsg. Vera Zimányi. Bp. 1985.; Ember Győző: Magyarország nyugati külkereskedelme a 16. század közepén. Bp. 1988.; Zsigmond Pál Pach: Hungary and the European Economy in Early Modern Times. Aldershot, 1994. (Collected Studies 469.)

49 Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien; Reichshofkanzlei, Paßbriefe, Schwendi (1572. ápr. 1.).

50 Újabban Gecsényi Lajos: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján. Századok 127(1993) 469–484.; ill. összegző jelleggel Úó: Folytonosság és megújulás Magyarország és a felnémet városok gazdasági kapcsolataiban a középkortól a kora újkorig. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Bp. 2002. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.) 175–197.

5. táblázat⁵¹

**A Magyar Királyság éves bevételei jövedelemtípusok szerint
a 16. század második felében**

Jövedelemtípus	Rajnai forint	A jövedelemtípus és az éves összjövedelem aránya (%)
Határvámok	284 100	35,4
Bányászat, rézkereskedelem, pénzverés	199 100	24,8
Kincstári uradalmak	164 200	20,4
Megyei és városi hadiadó (lat. <i>dica</i> és <i>taxa</i>)	94 000	11,7
Elzálogosított uradalmak	39 600	4,9
Szabad királyi városok rendes adója (<i>census</i>)	3 200	0,4
Egyéb	18 800	2,4
Összesen	803 000	100

A táblázat adatai arról is beszédesen tanúskodnak, hogy a magyarországi réz- és nemesfém-bányászat – az egyre mélyebb és elviesedő aknákból való kitermelés ellenére – továbbra is igen jövedelmező maradt. A Habsburg Monarchia állami bevételeinek mintegy 10 százalékát (kb. 200 000 rajnai forintot) a magyarországi bányajövedelmek adták. Különösen a Garam vidéki úgynevezett alsó-magyarországi bányákban kitermelt nyersréz exportja emelkedett ki. Ennek európai jelentőségét jól jelzi, hogy 1626/1627-ben Hamburgban 3830 mázsa besztecebányai rezet értékesítettek. Ugyanezt igazolja az is, hogy a fontosabb rézbányákat a Fuggereket követően a 16. században olyan elismert német nagyvállalkozók bérelték, mint 1548-tól az augsburgi Manlichok, majd 1569-től a Paler–Weiß–Wagner–Herbst-konzorcium, végül 1593-tól a Paler–Castell-érdekcsoport, a 17. században pedig a Palerek és a Henckelek, majd az augsburgi Rehlingenek, később pedig az itáliai Joanellik.⁵² E nagyvállalkozók pedig a Habsburg-állam legfőbb hitelezői voltak, akik veszteséges vállalkozásokba nem fektettek be.

Röviden összegezve tehát megállapítható: 1526 után a német–magyar gazdasági kapcsolatok fejlődését a kedvezőtlené vált katonai viszonyok sem tudták meggátolni. A Habsburgok kormányozta Magyar Királyság a harmincéves háború kezdetéig három részre szakadása ellenére is organikus része tudott maradni Közép-Európa gazdasági és kereskedelmi rendszerének. S noha a hosszú európai hadakozás az agrárkonjunktúrát és a gazdasági kapcsolatokat károsan érin-

⁵¹ Kenyeres I.: i. m. 93–94.

⁵² Günter Probst: Der Neusohler „Kupferkauf”. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 40(1953) 289–326.; Jozef Vlachovič: Slovenská med v 16–17. storočí. Bratislava, 1964.; Quellen und Regesten zu den Augsburger Handelshäusern Paler und Rehlinger 1539–1664. Wirtschaft und Politik im 16./17. Jahrhundert. 1. 1539–1623. Hrsg. Reinhardt Hildebrand. Stuttgart, 1996. (Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit 19.)

tette, a válságjelenségek ellenére a Német-római Birodalom külső periferiáján fekvő Magyarország – csökkenő részvétellel ugyan, de még a 17. században is – éléskamrája maradt a császárvárosnak, az osztrák, valamint a bajor és a sváb területeknek.

Kulturális kapcsolatok, jogszolgáltatás, nemesi címek

A Német-római Birodalomnak és a Magyar Királyságnak a Habsburg Monarchiában való együttélése számos egyéb területen is gyümölcsöző kapcsolatokat hozott. Jelen összegzés keretében elegendő a német és a magyar reformáció sokat kutatott kapcsolatrendszerére vagy a magyar diákok birodalombeli egyetemjárására (*peregrinatio academica*) utalnunk – mely témákról monográfiák és tanulmánykötetek állnak rendelkezésünkre.⁵³ Bár természetesen e folyamatok (mint azt a reformáció 1526 előtti magyarországi megjelenése bizonyítja) nem kifejezetten az országot kormányzó dinasztiával álltak összefüggésben, a Habsburgok vezette új monarchikus unióban való együttlét – a dinasztia katolikus volta ellenére – könnyebbé tette e kötelékek erősödését. Ugyanez elmondható a magyarországi nyomdászat és könyvkultúra, de általában a céhes ipar és a bányászat hagyományosan erős német kapcsolataira is, amelyek gyökerei szintén a középkorba nyúltak vissza.⁵⁴ Pusztán érzékletes mintapéldaként szeretnénk e szempontból a kassai páncélgyártók 1586. évi céhszabályzatát idézni, amely a következőket mondta ki: „ami pedig a páncélgyártók mestermunkáját illeti, annak nürnbergi vagy augsburgi szokás szerint kell készülnie”.⁵⁵

53 További irodalommal: Iter Germanicum. Deutschland und die Ungarländische Reformierte Kirche im 16–17. Jahrhundert. Hrsg. András Szabó. Bp. 1999.; *Márta Fata*: Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Multiethnizität, Land und Konfession 1500 bis 1700. Münster, 2000. (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung 60.); Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen i. m.; *Peregrinato Hungarica*. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. Márta Fata–Gyula Kurucz–Anton Schindling. Stuttgart, 2006. (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 64.)

54 A teljesség igénye nélkül: Technologietransfer und Wissenschaftsaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Aspekte der historischen Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik. Hrsg. Holger Fischer–Ferenc Szabadváry. München, 1995. (Südosteuropäische Arbeiten 94.); Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert. Hrsg. István Monok–Péter Ötvös. Szeged, 1998. (Olvasmánytörténeti dolgozatok 2.); Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700. Szerk. Monok István. Bp. 2005.; Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit: Der Ungarische oder Dacianische Simplicissimus im Kontext barocker Reiseerzählungen und Simpliziaden. Hrsg. Dieter Breuer–Gábor Tüskés. Bern–Berlin–Bruxelles–Frankfurt am Main–New York–Oxford–Wien, 2005. (Beihefte zu Simpliciana 1.)

55 „Was aber das Panzermacher Meisterstück betreffen tut, soll es nach Nürnberger oder Augsburger Gewohnheit gemacht und gehalten werden.” *Kemény Lajos*: Kassai fegyvergyártókról. *Archaeológiai Értesítő* 25(1905) 273.

A jelentős vallási és kulturális kapcsolatok ismeretében meglepőnek tűnhet, hogy a 16. és 17. században a német jogrendszer a közös együttélés ellenére viszonylag kevés hatást gyakorolt Magyarországon – nem számítva III. Ferdinánd 1656-ban kiadott büntető rendtartása (*Neue peinliche Landgerichtsordnung*, röviden *Ferdinanda*) Nagyszombatban, 1687-ben megjelent latin nyelvű változatának (*Forma processus iudicii criminalis seu praxis criminalis*, röviden *Praxis Criminalis*) főként 18. századi komoly hatását.⁵⁶ Emellett kivételt pusztán a Habsburgoknak még 1447-ben elzálogosított nyugat-magyarországi városok jelentettek.⁵⁷ Így Kőszegen például a bűnesetek elbírálásánál gyakran alkalmazták az V. Károly által 1532-ben ratifikált, első általános német büntető törvénykönyvet, a nevezetes *Constitutio Criminalis Carolinát*. De a *kaiserliches Recht* – mint az egykorú források nevezték – csakis addig volt Kőszegen érvényben, amíg 1647-ben a város vissza nem került Magyarországhoz. Ezt követően a több mint egy évszázados birodalmi joggyakorlat dacára azonnal visszaállt a magyar jogrendszer.⁵⁸ Mindez jól mutatta, hogy a Magyar Királyság a német és az osztrák területekétől merőben eltérő, évszázados hagyományokkal bíró, saját jogforrásokkal és joggyakorlattal rendelkezett. Ezt az ország törvényein (*decreta*) és az erős szokásjogon (*consuetudo*) kívül főként a Werbőczy István által szerkesztett *Hármaskönyv* (1517) határozta meg.⁵⁹ Mivel pedig az igazságszolgáltatás irányítása az ország régi szabadsága és szokása (latinul: *vetus et antiqua libertas et consuetudo regni*, németül: *alte Freiheit und Gewohnheit des Landes, altes Herkommen*)⁶⁰ értelmében a magyar rendek privilégiumai közé tartozott, ennek megváltoztatására a császári udvarban a 16–17. században nem nagyon törekedhettek.

56 Dr. Béli Gábor–Dr. Kajtár István: Az osztrák (-német) büntető jogszabályok hatása a magyar jogban a 18. században. (A *Praxis Criminalis*). In: Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből. XIX. Szerk. Dr. Ádám Antal. Pécs, 1988. 31–40.

57 *Bariska I.*: i. m.

58 I. m. 91–113.; *Bariska István*: A büntetőbíráskodás egy különös intézménye a XVI–XVII. századi Vas megyében. In: Előadások Vas megye történetéről. 2. Szerk. Tilcsik György. Szombathely, 1993. (Vas megyei levéltári füzetek 6.) 287–297.; *Uő*: Rechtsgeschichtliche Fragestellung im westungarischen Raum im 16–17. Jahrhundert. In: Archivar und Bibliothekar. Bausteine zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift für Johann Seedorf zum 60. Geburtstag. Hrsg. Felix Tobler. Eisenstadt, 1999. (Burgenländische Forschungen Sonderbd. 22.) 65–84.

59 *Werbőczy István*: Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Bp. 1990. (Tudománytár); *The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary: A Work in Three Parts Rendered by Stephen Werbőczy (The „Tripartitum“)*. Tripartitum opus iuris consuetudinarii incltyi regni Hungariae per Stephanum de Werbewecz editum. Ed., trans. János M. Bak–Péter Banyó–Martyn Rady. Introductory study by László Péter. Idyllwild CA–Bp. 2006. (The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. *Decreta regni mediaevalis Hungariae I.*, 1000–1526. 5.)

60 Vö. *Arno Strohmeyer*: Die Disziplinierung der Vergangenheit: Das „alte Herkommen“ im politischen Denken der niederösterreichischen Stände im Zeitalter der Konfessionskonflikte (ca. 1570 bis 1630). In: *Konstruktion der Vergangenheit. Geschichtsdenken, Traditionsbildung und Selbstdarstellung im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa*. Hrsg. Joachim Bahlcke–Arno Strohmeyer. Berlin, 2002. (Zeitschrift für historische Forschung Beiheft 29.) 99–127.; *Uő*: Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung. Widerstandsrecht bei den österreichischen Ständen

A Német-római Császárság és a Magyar Királyság különleges perszónaluniójának köszönhetően a 17. században ugyanakkor Magyarországon is meghonosodott a német eredetű grófi cím – miként a *Magyar Udvari Kancellária* (*Cancellaria Hungarica Aulica*) által kiállított latin nyelvű adománylevelek fogalmaztak: „comes, a Germanica natione Graf nuncupatus”. Az 1526 utáni 80 esztendőben azonban – a cseh nemességhez hasonlóan⁶¹ – még a magyar arisztokrácia is vonakodott elfogadni a Német-római Birodalomban használatos címek (*Herzog, Fürst, Graf, Freiherr, Ritter*) elismerését. Az első valódi grófi címet végül 1606-ban bethlenfalvi Thurzó György, a későbbi nádor (1609–1616) kapta.⁶² Ezt követően a század folyamán azután elsősorban a Thomas Winkelbauer által „a monarchia összetapasztó erejének” (*Kitt der Habsburgermonarchie*) nevezett arisztokráciába⁶³ törekvő magyar családok nyerték el a címet: a Batthyány, a Draskovics/Drašković, az Esterházy, a Forgách, a Homonnai Drugeth, az Illésházy, a Kéry, a Koháry, a Liszthy, a Pálffy stb.

Az osztrák és a cseh tartományokkal ellentétben viszont a birodalmi címek egységes vagy teljes bevezetésére Magyarországon nem került sor. A részben magyar eredetű magyar bárói cím (latinul: *titulus baronis regni Hungariae, baronatus, titulus Magnificentiae*)⁶⁴ mellett valójában csak a grófi cím honosodott meg, a lovagi (*Ritter*) például egyáltalán nem. Birodalmi hercegi (németül: *Reichsfürst*, latinul: *Sacri Romani Imperii princeps*) címet persze nyerhettek el magyar arisztokraták, mint például a 17. században Esterházy Pál nádor (1687) és II. Rákóczi Ferenc (1698). Adományleveleiket ez esetben azonban a *Birodalmi Udvari Kancellária* (*Reichshofkanzlei*) állította ki. Végül külön hangsúlyozandó, hogy a grófi címek adományozása nem járt új rendi csoport kialakulásával. A preláthusok (latinul: *praelati*) és az országos főméltóságokat betöltő úgynevezett igazi bárók (latinul: *barones regni, barones officiolati*), valamint a vármegyék főispánjai (latinul: *supremi comites*) mellett a grófok és a bárók (latinul: *barones*, másként mágnások, latinul: *simplices magnates*) alkották továbbra is a magyar országgyűlés felső tábláját.⁶⁵

(1550–1650). Mainz, 2006. (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte, Abteilung Universalgeschichte 201. Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des Alten Reiches 16.) passim.

61 J. Pánek: i. m. 174.; Petr Matá: Svět české aristokracie (1500–1700). Praha, 2004. (Edice Česká historie 12.) 52–66.

62 MOL A 57, Libri regii Vol. 5. pp. 738–753.; HKA Familienkaten D–T 143. fol. 54–56. (1606. ápr. 10.)

63 T. Winkelbauer: i. m. 191–194.; Uő: Landhaus und Hofburg. Elemente der politischen Kultur der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit am Beispiel von Österreich unter der Enns. In: Political Culture in Central Europe (10th–20th Century). I. Middle Ages and Early Modern Era. Ed. Halina Manikowska–Jaroslav Pánek–Martin Holý. Prague, 2005. 305–312.

64 Schiller Bódog: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Bp. 1900. 262–275. A bárói cím 16. századi, kevéssé kutatott történetének a jövőben önálló tanulmányt szentelünk.

65 Tatjana Guszarova: A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői. Levéltári Közlemények 76(2005) 2. sz. 93–148.; Szijártó M. István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Bp. 2005., főként: 46–49.

A ceremóniák beszédes világa: a Német-római Birodalom Magyarországon – Magyarország a Habsburg Monarchiában

A Magyar Királyság és a Német-római Császárság uniója a ceremóniákra is hatással volt. Bár az erre vonatkozó intenzívebb kutatások csupán az elmúlt években kezdődtek meg,⁶⁶ ennek ellenére néhány tanulságra már most is érdemes felhívni a figyelmet. A birodalmi gyűléseken és császárkoronázásokon a Magyar Királyságot a bécsi udvar magyar heroldja mellett az 1520-as évek végétől magyar nagyurak vezette, magyarosan felöltözött, díszes huszárcsapatok képviselték. Mindez „állami reprezentációt” mégsem jelentett, hiszen a Magyar Királyság nem a Német-római Birodalom, hanem a Habsburg Monarchia része volt.⁶⁷ Ezt a császárok 16. századi temetési ceremóniái jelképezték leginkább. Ezek a pompázatos ünnepek ugyanis a Közép-Európában az 1526 utáni évtizedekben újonnan született különleges Habsburg összetett állam (találó német kifejezéssel *zusammengesetzte Habsburgermonarchie*) legfőbb ceremoniális eseményei voltak. A császárok temetési menetei érzékletesen mutatták be az újonnan született monarchikus unió szervezetét és országai, tartományai rangsorát – amint erről a következő táblázat adatai tanúskodnak:

6. táblázat⁶⁸

A II. Albert, III. Frigyes, I. Ferdinánd és II. Miksa császárok temetésén vitt ország- és tartományzászlók sorrendje

II. Albert (1439, Székesfehérvár)	III. Frigyes (1493, Bécs)	I. Ferdinánd (1565, Bécs)	II. Miksa (1577, Prága)
–	–	Görz	Görz
Felső-Ausztria	Felső-Ausztria		
Burgau	Windische Mark		
Kiburg	Pfirt		
Portenau	Portenau		
Pfirt	Kiburg	Pfirt, Sváb hercegség, Elzász, Tirol, Habsburg közös zászlaja	Pfirt, Sváb hercegség, Elzász, Tirol, Habsburg közös zászlaja
Habsburg	Burgau		
Elzász	Elzász		
Windische Mark	Tirol		
Tirol	Habsburg		

66 Vö. pl. Pálffy Géza: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. Századok 138(2004) 1005–1101.

67 A 16. századra vonatkozóan Pálffy Géza: A magyar nemesség I. Ferdinánd bécsi udvarában. Történelmi Szemle 45(2003) 56–57.; ill. a 17. századra Horn Ildikó: Esterházy Pál: Itinerarium in Germaniam 1653. Sic itur ad astra 1989. 2–3. sz. 24.; Várkonyi Gábor: Magyarok a római király választásán 1636-ban. In: Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára. Szerk. Horn Ildikó. Bp. 1993. 204–205., vö. még Szilasi László: „Vitéz-e avagy ájtatos?” I. Batthyány Ádám sajátkezü bűnlajstroma s „némely fontos kicsiség”. Szeged, 1989. (Peregriatio Hungarorum 3.)

68 Pálffy Géza: Magyar címerek, zászlók és felségjelvények a Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjában a 16. században. Történelmi Szemle 47(2005) 252–253.

II. Albert (1439, Székesfehérvár)	III. Frigyes (1493, Bécs)	I. Ferdinánd (1565, Bécs)	II. Miksa (1577, Prága)
–	–	Felső- és Alsó-Lausitz	Felső- és Alsó-Lausitz
		Krajna	Krajna
–	–	Szilézia	Szilézia
		Karintia	Karintia
Morvaország	–	Morvaország	Morvaország
		Stájerország	Stájerország
–	–	Burgundia	Burgundia
		Felső-Ausztria	Felső-Ausztria
Krajna	Krajna		
Karintia	Karintia		
Stájerország	Stájerország		
Alsó-Ausztria	Alsó-Ausztria	Alsó-Ausztria	Alsó-Ausztria
–	–	<i>Bosznia, Szerbia, Kumánia és Bulgária közös zászlaja</i>	<i>Bosznia, Szerbia, Kumánia és Bulgária közös zászlaja</i>
–	–	<i>Szlavónia</i>	<i>Szlavónia</i>
–	–	<i>Horvátország</i>	<i>Horvátország</i>
–	–	<i>Dalmácia</i>	<i>Dalmácia</i>
–	–	Kasztília, Aragónia és a két Szicília közös zászlaja	–
Csehország	–	Csehország	Csehország
<i>Magyarország (vörös–ezüst vágásos)</i>	<i>Magyarország (vörös–ezüst vágásos)</i>	<i>Magyarország (magyar kiscímer)</i>	<i>Magyarország (magyar kiscímer)</i>
Német-római Birodalom	Német-római Birodalom	1. kis birodalmi zászló (<i>Rennfahne</i>) 2. nagy birodalmi zászló	1. kis birodalmi zászló 2. nagy birodalmi zászló

A 15–16. századi Habsburg-császártemetések összehasonlító táblázat adatai alapján három fontos megállapítást tehetünk. Egyrészt 1558-at követően a Magyar Királyság felségjelvényei és hatalmi szimbólumai a késő középkor után csupán visszatértek a Habsburg-dinasztia hatalmi reprezentációjába. Másrészt az 1565. és 1577. évi temetési menetekben felvonultatott öt magyar zászló (az összes zászló negyede) szemléletesen jelezte, hogy a Magyar Királyság valóban egy kisebb „rég birodalom” (Szent István birodalma), amelyhez ténylegesen vagy szimbolikusan több ország tartozott és tartozik. Végül a zászlók és a felségjelvények sorrendje vitathatatlanul igazolta azt is, hogy a Magyar Királyság a Habsburg Monarchián belül a Német-római Birodalmat követően rangban a második helyen áll.

Végül, de nem utolsósorban szeretnénk felhívni a figyelmet arra is, hogy a 16–17. században a magyar király- és királyné-koronázások szertartásrendje⁶⁹ is bővült egy különleges „német birodalmi” elemmel. Ha még a császár életében koronázták fiát magyar trónörökösé (mint például már 1563-ban Miksa főherceget), vagy a magyar uralkodó feleségét már a német császárkoronázás után koronázták magyar királynévá, a birodalmi felségjelvények (*Reichsinsignien*) másolatait, a jogart, az országalmát, a kardot és a birodalmi koronát (*Reichskrone*)

69 Vö. Štefan Holčík: Pozsonyi koronázási ünnepek. Bratislava, 2005.

a magyar koronázási menetben is felvonultatták. Mindeközben a szertartáson a császár saját, úgynevezett házi koronáját (*Haus- oder Privatkrone*) viselte – miként ezt egy, Eleonóra Magdolna császárné 1681 végi soproni koronázását bemutató metszeten jól láthatjuk (lásd a mellékelt ábrán, 5: a birodalmi korona másolata, 8: a házi korona az uralkodó fején, 14: a Szent Korona eredeti példánya).⁷⁰ Mindez a jelenlévők számára jól mutatta, hogy a magyar trónon (is) a Német-római Császárság uralkodója ül, aki a Magyar Királyság legfőbb hatalmi reprezentációs ünnepségén, utódja vagy felesége koronázása esetén, e legmagasabb tisztségében jelenik meg. Sőt 1638-ban III. Ferdinánd felesége, Mária Anna magyar királyné koronázása alkalmával Pozsonyban a birodalmi felségjelvényeket és házi koronákat a magyar politikai elit tagjai még kezükbe is vehették.⁷¹ Ezt az eseményt a bécsi udvartartás tagjai olyan különlegességnek tartották, hogy – miként erről egy magyar követ beszámolt – szerintük „a magyar nemzet Ófelségének minden időben hálával tartozik, hogy ő nekik ezen felségjelvényeket megmutatta”.⁷²

70 Győr–Moson–Sopron megye Soproni Levéltára, Sopron; „1681. dec. 9.-i koronázás Sopronban”. Különkezelt dokumentumok, Sopron Város Levéltára 162/1926. bevételezési száma alatt; vö. *G. Etényi Nóra*: A 17. századi soproni országgyűlések a korabeli német sajtóban. *Soproni Szemle* 54(2000) 46–49.

71 „Die 15. Febr. Az császár az maga koronáit, sceptromát, pallosát, arany almáját és egy igen szép metallumát az palatinus uram szállására küldötte látni, melyeket, valakinek kedve volt hozzá, megláthatott minden.” *Komáromy András*: Berényi György naplója az 1634/5-ik soproni és az 1637/8-ik évi pozsonyi országgyűlésekről. *Történelmi Tár* 1885. 137., ill. „15^a Februarii. Aliquos ex nunciis, prout et me, dominus palatinus convocavit ad suum hospitium, ubi Caesareae Majestatis et dominae imperatricis domesticas utrasque coronas aureas, pomum aureum, sceptrum, gladium et alia clenodia vidimus, et manibus nostris tractavimus, quae erant vigintis et ferme incestimabilis pretii, quae Rudolphus II^{us} elaborari curabit, summa cum industria.” *MOL N 114*, Regnicolaris levéltár, Kovachich Márton György gyűjteménye, *Acta diaetalia* Vol. 1. fol. 154.

72 „es muss ihrer Majestät die Ungarische Nation allzeit lieb haben, dass er ihnen solche Kleindien präsentierte”. *Uo.* Vol. 1. fol. 112.

GÉZA PÁLFFY

AN 'OLD EMPIRE' ON THE PERIPHERY OF THE 'OLD EMPIRE':
THE KINGDOM OF HUNGARY AND THE HOLY ROMAN EMPIRE
IN THE 16TH AND 17TH CENTURIES

The study surveys the links between the Holy Roman Empire and the Kingdom of Hungary in the Early Modern Age, examining systems of connections in five areas: 1. State organisation; 2. Defence; 3. Economy; 4. Culture, law and titles; and 5. Ceremonial.

1) From the second half of the 1550s, the title conferred on Ferdinand I and his successors as kings of Hungary was the following: “By the Grace of God Roman Emperor, Perpetual Extender of the Empire and King of Germany, Hungary, Bohemia, Dalmatia, Croatia, Slavonia, Rama [i.e. Bosnia], Serbia, Galicia, Lodomeria, Cumania, Bulgaria, etc.”. The title well indicates that from the mid-16th century onwards the destinies of the Holy Roman Empire and the Kingdom of Hungary were closely bound together. In spite of this though, Hungary was never a part of the Holy Roman Empire. Similarly to the lands of the Kingdom of Bohemia, it lay on the periphery of this Empire, not as a formation within the Empire’s frontiers, but as one outside them, similarly to the Kingdom of Denmark. Nor was it one of the Hereditary Provinces. In other words, in the Early Modern Age the Kingdom of Hungary operated as a completely independent kingdom outside the borders and organisational framework of the Holy Roman Empire. Only on the level of political propaganda was Hungary annexed to the Empire. Since from 1556 onwards the offices of Holy Roman Emperor and king of Hungary were filled by members of the Habsburg House of Austria (*Casa de Austria*), Hungary became a key possession of the new Habsburg Monarchy in Central Europe. Finally, as the above list of titles indicates, the Kingdom of Hungary, consisting of a number of kingdoms and countries in East-Central Europe, was itself a smaller empire; indeed, one could describe it as an ‘old empire’ on the edge of the ‘Old Empire’. At around the time of the Battle of Mohács (1526), the geographical size, population and revenues of the Kingdom of Hungary exceeded those of the Austrian and Bohemian provinces (Table 1). And despite the Ottoman advance, they remained significant even in the second half of the 16th century (Table 2).

2) The advance of the Ottomans in the 16th century brought about close ties between the Holy Roman Empire and Hungary in the space of just a few decades. Hungary became the bastion and bulwark of the German territories. Although considerable (approximately 800,000 Rhenish florins annually), the revenues of the Kingdom of Hungary were insufficient to finance the construction of a new border defence system (Table 3). The Imperial Estates therefore offered, from the 1540s onwards, substantial material help to Hungary (Table 4). This ongoing so-called ‘Turkish assistance’ (*Türkenhilfe*) played a significant part in the building in the 1560–1570s, and then in the financing, of the Hungarian–Croatian border defence system, as well as in the fortifying of the Imperial City itself (i.e. Vienna). Since Hungary lay outside the borders of the Holy Roman Empire, this assistance amounted to *ex gratia* payments. The emperors had to work hard to justify the necessity of these at meetings of the Imperial Diet. This was no easy task, since in Germany there was only slight information about Hungary. The emperors’ proposals therefore made mention of Hungarian castles captured by the Ottomans, of regular incursions made by

the enemy, and even, in detailed notes, of fortresses in the border defence system that was being established. Various maps of Hungary and of the different zones of the defence system were made specifically for the Imperial Estates. It was thanks to this that the most detailed 16th-century manuscript map of Hungary known up until now (a work by the Italian military architect Nicolò Angielini) could come to light in the State Archives in Dresden not long ago. Finally, it is joint military co-operation that explains the circumstance that the earliest Hungarian, German and Croatian military regulations (drawn up in 1566/1567, 1570 and 1578 respectively) were worked out by the same renowned German military theoretician and commander: Lazarus Freiherr von Schwendi (1522–1583).

3) The border defence system in Hungary meant not just burdens for the Empire. Since thanks to the Military Revolution there was a need for more and more gunpowder weapons, armour and other military supplies, Hungary became an almost unlimited market for those south German cities that produced arms (Nuremberg, Augsburg, Ulm, etc.), bringing them substantial economic gain. At this time, Hungary became not just a protective bastion, but also a source of food for the Imperial City and for the Austrian and German territories, whose populations – and whose consumption of meat and grain – increased significantly during the 16th century. In the second half of that century, approximately 100,000 cattle and many tens of thousands of sheep were driven westwards from Hungary annually, while at the courts of the German princes and in the German towns Hungarian leather, suet, honey, and wine were also in great demand. In exchange for the livestock exported, German merchants delivered to Hungary a whole variety of textiles, as well as different manufactured and luxury goods along with spices. The healthy state of trade with the Holy Roman Empire is well indicated by the fact that more than 35 per cent of the Kingdom of Hungary's revenues in the second half of the 16th century derived from customs duties (Table 5). Very lucrative, too, was the mining of copper and precious metals in Hungary. In the 16th and 17th centuries, after the Fuggers, the more important copper mines continued to be rented by major German entrepreneurs. These were the Manlichs of Augsburg, the Paler–Weiß–Wagner–Herbst-consortium and the Paler–Castell grouping, and later the Palers and the Henckels, the Rehlingens of Augsburg, and the Joanellis of Italy.

4) The co-existence of the Holy Roman Empire and the Kingdom of Hungary within the Habsburg Monarchy brought fruitful relations in many other fields also. It is sufficient to mention the links between the Reformation in Germany and the Reformation in Hungary, the attending of universities within the Empire by Hungarian students (*peregrinatio academica*), and the close German links of printing, book culture and guild industry in Hungary. But despite the important religious and cultural ties, the German system of law had almost no impact in Hungary. The towns in western Hungary that were mortgaged to the Habsburgs in 1447 were the sole exception. Accordingly, in Kőszeg, for example, Emperor Charles V's criminal code, the *Constitutio Criminalis Carolina* (1532), was used, but only up until 1647, when the town was returned to the Hungarian Crown. This clearly demonstrates that the Kingdom of Hungary possessed sources of law and legal practices of its own that had traditions going back centuries and that were wholly different from those of the German territories. In like manner, it was slowly – and only in the 17th century and then only partly – that German noble titles (especially the count, *Graf*) established themselves in

Hungary. These were won first and foremost by those Hungarian noble families that cultivated good relations with the Viennese Habsburg-court, for example the Thurzó, Esterházy, Batthyány, Pálffy, Draskovics/Drašković, Homonnai Drugeth, Forgách, Kéry, Liszthy, Illésházy, and Koháry families.

5) The linkage between the Kingdom of Hungary and the Holy Roman Empire exerted an influence on ceremonial, too. In the 16th and 17th centuries, the ceremonial surrounding the coronation of kings of Hungary and their consorts was augmented with a special 'Imperial' element. When an emperor's son was crowned heir to the throne of Hungary while that emperor was still alive, or when the consort of a king of Hungary was crowned queen consort of Hungary after the Imperial coronation ceremony, copies of the Imperial insignia (*Reichsinsignien*) – a sceptre, orb, sword, and crown – were paraded in the Hungarian coronation procession, while during the ceremony the Emperor wore his own so-called house crown (*Haus- oder Privatkrone*). All this served to indicate to those present that it was a Holy Roman Emperor who was sitting on the Hungarian throne. Indeed, in 1638, on the occasion of the coronation in Pozsony (today's Bratislava) of Maria Anna, the consort of Emperor Ferdinand III, as queen consort of Hungary, members of the Hungarian political elite were even able to hold the Imperial insignia in their hands. At Imperial coronations in Germany at this time, the Kingdom of Hungary was represented not only by the Viennese Court's Hungarian herald, but also by hussars in Hungarian festive attire led by Hungarian magnates. This was not 'state display', since the Kingdom of Hungary was a part not of the Holy Roman Empire, but of the Habsburg Monarchy. This was symbolised most strongly by the funeral ceremonies for emperors in the 16th century. The funeral processions (e.g. those of 1565 and 1577, staged in Vienna and Prague respectively) showed with sensitivity the structure of the newly created monarchical union, and the ranking of its countries and provinces (Table 6). The five Hungarian flags paraded in these processions (one quarter of all the flags present) indicated conspicuously that the Kingdom of Hungary really was an 'old empire', to which a number of countries belonged or had belonged, either in actual fact or symbolically. The positioning of the flags and insignia in the order proves indisputably that within the Habsburg Monarchy the Kingdom of Hungary occupied second place behind the Holy Roman Empire.